

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

RULE OF LAW UNDER MARTIAL LAW

Стаднік І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії, історії держави і права та філософії права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Буравська А.А., студентка IV курсу
юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Статтю присвячено дослідженню проблеми верховенства права в умовах воєнного стану. Проаналізовано основні підходи до визначення структурних елементів верховенства права та доводиться, що основними елементами системи верховенства права є: справедливе, публічне і незалежне правосуддя та безперешкодний доступ до нього; дотримання принципу законності та демократичності; прозорий доступ до політичної влади через вільні та чесні вибори; правовий характер влади; повага до прав людини; юридична визначеність; недискримінація та рівність перед законом; дотримання державою своїх зобов'язань як у межах міжнародного, так і національного права. Методологічну основу дослідження складає низка загальнонаукових та приватно-наукових методів, зокрема узагальнення, діалектичний та формально-юридичний метод, а також методи системного та комплексного аналізу.

Авторами проведено аналіз основних проблем забезпечення верховенства права в особливих умовах воєнного стану шляхом визначення ролі окремих його елементів. Обґрунтовується положення про те, що в умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають негативного впливу у вигляді відповідних обмежень, необхідність яких має об'єктивний характер внаслідок потреби запобігання глобальним загрозам незалежності та територіальної цілісності держави, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також реальним та потенційним загрозам правам і свободам людини. Найбільші виклики постають перед такими елементами верховенства права як: дотримання принципу законності та демократичності; прозорий доступ до політичної влади через вільні та чесні вибори; правовий характер влади; повага до прав людини.

Підтверджено, що в надзвичайних умовах воєнного стану саме верховенство права здатне забезпечити необхідний баланс публічного та приватного інтересів, стійкість системи державного управління, належний судовий захист, права і свободи людини і, тим самим, мінімізувати негативні наслідки для людини, суспільства, держави.

Ключові слова: воєнний стан, верховенство права, права людини, обмеження, законність.

The article is devoted to the study of the rule of law under martial law. The main approaches to the definition of the structural elements of the rule of law are analyzed and it is proved that the main elements of the rule of law are: fair, public and independent justice and unhindered access to it; adherence to the principle of legality and democracy; transparent access to political power through free and fair elections; legal nature of power; respect for human rights; legal certainty; non-discrimination and equality before the law; compliance by the state with its obligations under both international and national law. The methodological basis of the study is a number of general scientific and private scientific methods, in particular generalization, dialectical and formal legal method, as well as methods of systematic and comprehensive analysis.

The authors analyze the main problems of ensuring the rule of law in special conditions of martial law by determining the role of its individual elements. It is substantiated that under martial law, most elements of the rule of law are negatively affected in the form of appropriate restrictions, the need for which is objective due to the need to prevent global threats to the independence and territorial integrity of the state, repel armed aggression, ensure national security, as well as real and potential threats to human rights and freedoms. The greatest challenges are faced by such elements of the rule of law as: adherence to the principle of legality and democracy; transparent access to political power through free and fair elections; legal nature of power; respect for human rights.

It is confirmed that in the emergency conditions of martial law, the rule of law is able to ensure the necessary balance of public and private interests, the stability of the public administration system, proper judicial protection, human rights and freedoms and, thereby, minimize the negative consequences for the individual, society, and the state.

Key words: martial law, rule of law, human rights, restrictions, legality.

... the world no longer has a choice between force and law.

If civilization is to survive, it must choose the rule of law.

Dwight D. Eisenhower [1, с. 363]

Вступ. Війни як соціально-політичне явище супроводжують людство протягом всієї історії його існування, породжуючи радикальні зміни не лише в суспільствах, які безпосередньо приймали в них участь, а і в тих, чий інтереси вони зачіпали. Заперечуючи самостійний характер війни, К. фон Клаузевіц (Carl von Clausewitz) визнавав її продовженням політики різними засобами, актом насильства (яке є обов'язковим засобом), що має на меті примусити ворога виконати нашу волю [2, с. 7, 75]. Самою природою війни зумовлюється її асоціація зі смертю, стражданнями, насиллям, втратами, а не з дотриманням загальнолюдських цінностей, до числа яких належать верховенство права, права людини та демократія. Однак парадокс ситуації полягає в тому, що саме захист останніх найчастіше виступає приводом та виправданням початку збройної агресії. Зокрема, на думку І. Тружильо, «права людини насправді збільшують імовірність війн, ... вважаються «справедливою» причиною... Якщо ми не реагуємо

на їх порушення, права людини неминуче будуть здаватися недоречними. При цьому слід визнати, що «справедливої причини недостатньо для виправдання війни. Права людини як справедлива причина війни не вичерпують справедливості», оскільки за своєю суттю «війна є останнім одностороннім політичним актом суверенного утворення на захист своїх власних прав, а не прав людини» [3, с. 179-180, 188, 191]. Яскравим підтвердженням останнього є і розв'язана РФ війна проти України, гаряча фаза якої триває зараз. Так, Управління Верховного комісара з прав людини ООН лише за період від 24 лютого до 15 травня 2022 р. було зафіксовано «8 368 жертв серед цивільного населення: 3 924 загиблих і 4 444 поранених. ... Однак фактична кількість жертв набагато вища, оскільки ці числа включають лише ті випадки, які УВКПЛ змогло повноцінно перевірити... станом на 15 травня понад 6,2 мільйона людей залишили країну... Збройний конфлікт призвів до широкого кола порушень прав людини, як цивільних осіб, так і комбатантів, зокрема, права на життя, свободу та особисту недоторканність» [4, с. 1-2]. Забезпечення та захист прав і свобод людини в умовах війни є надскладним завданням, оскільки на перший план

виходить право сили. І найбільш ефективним засобом стримування свавілля останнього є верховенство права, основу якого складає сила права, що забезпечує ціннісне ставлення до людини за будь-яких умов.

Різні аспекти верховенства права неодноразово досліджувалися у науковій літературі, зокрема у роботах Т.Р.С. Аллана, С.П. Головатого, А. Дайсі, Р. Дворкіна, М. Крігера, В. Михайленка, Р. Падалки, П. Рабіновича, Т.М. Скенлона, Б. Таманаги, Лона Л. Фуллера та інших. Дослідженню окремих проблем реалізації верховенства права в умовах війни присвятили свої праці Р. Гевісон, Т.В. Каменчук, Н.Е. Кошляк, Н.В. Шелевер та інші. Однак проведені дослідження вказані та багатьох інших авторів не висчерпують вказаної проблематики, оскільки потребують переосмислення в контексті визначення змісту та ролі верховенства права в умовах воєнного стану. Наведене підтверджує актуальність теми цього дослідження, що і зумовило її вибір.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення основних підходів до визначення основних елементів верховенства права, а також уточнення їх ролі та значення в умовах воєнного стану.

Результати дослідження. 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України відповідно до Конституції України та діючого законодавства Указом Президента України в державі було введено воєнний стан [5]. Запровадження воєнного стану зумовило суттєві зміни у функціонуванні державно-правового механізму та якісно позначилося на стані верховенства права в суспільстві.

Аналіз сучасною нормативної та наукової бази свідчить про складність концепту верховенства права, що об'єднує різні за своєю природою та призначенням елементи, наслідком чого є неможливість вироблення його загальної дефініції. В контексті теми дослідження заслуговують на увагу декілька визначень, згідно з якими верховенство права – це:

– панування права в суспільстві, що вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо (абз. 2 підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. [6]);

– принцип управління, відповідно до якого всі особи, установи та структури, державні і приватні, в тому числі сама держава, функціонують під дією законів, що були публічно прийняті, повною мірою виконуються та незалежно реалізуються судовими органами і які сумісні з міжнародними нормами та стандартами в сфері прав людини. Для цього також необхідні заходи, що забезпечують дотримання принципів примату права, рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, розподілу влади, участі в прийнятті рішень, правової визначеності, недопущення свавілля та процесуальної і правової транспарентності [7].

В обох випадках визнається комплексний характер верховенства права, що вимагає не лише його законодавчого закріплення, а розробки дієвих механізмів його запровадження в юридичну практику. Зрозуміло, що в умовах звичайного стану функціонування державно-правової організації суспільства в цьому повинні бути задіяні всі елементи верховенства права, що зумовлює необхідність їх кількісно-якісної характеристики. Так, на думку деяких авторів, основними елементами повної системи верховенства права є: 1) незалежна судова система та незалежні правозахисні інституції; 2) державні повноваження, що визначаються законами; 3) вільні та чесні вибори; 4) прозорий і підзвітний доступ до політичної влади; 5) поліція та системи затримання, повноваження яких чітко визначені законами; 6) військові та охоронні

системи, які функціонують згідно із законом; 7) доступ до правосуддя через компетентних і доступних юристів, а також відсутність перешкод у пошуку справедливості. Ці елементи підкріплюються відповідними функціональними вимогами, а саме: 1) усі закони однаково застосовуються до всіх громадян без дискримінації; 2) право на справедливий суд гарантується всім; 3) немає свавільних затримань, тортур і жорстокого, нелюдського поводження з затриманими/ув'язненими; 4) усі закони проголошуються відкрито і можуть бути перевірені громадянами; 5) відсутність ретроспективного застосування кримінального законодавства; 6) судова влада є професійною, інтелектуально незалежною та неупередженою; 7) влада черпає свої повноваження із законів; її рішення, політика та реалізація також підпадають під дію закону; 8) всі правоохоронні органи забезпечені належними засобами для виконання своїх завдань [8, с. 91-92].

Позиція С. П. Головатого виражається у визнанні в якості елементів верховенства права: справжньої демократії; природних прав людини; поділу влади; допустимих обмежень певних прав людини; якості закону; законності; заперечення свавільності завдяки дієвим гарантіям від зловживання владою; справедливого судочинства; рівності всіх перед законом; адміністративної юстиції; гуманного кримінального права тощо [9, с. 1169-1221].

На рівні міжнародно-правової доктрини серед іншого аргументується, що верховенство права представляє цілісну систему, обов'язковими елементами якої є: принцип законності; відокремлення повноваження; розподіл влади; права людини; державна монополія на силу; публічне та незалежне здійснення правосуддя; захист приватного життя; права голосу та свободи доступу до політичної влади; демократична участь і нагляд за прийняттям публічних рішень; прозорість уряду; свобода вираження поглядів асоціацій і зборів; права меншин; правило більшості в прийнятті політичних рішень [10]. В скороченому вигляді перелік елементів верховенства права охоплює: 1) законність, у тому числі прозорий, підзвітний та демократичний процес прийняття закону; 2) юридичну визначеність; 3) заборону свавілля; 4) доступ до правосуддя та незалежність і неупередженість суду; 5) повагу до прав людини; 6) недискримінацію та рівність перед законом [11].

Аналіз представлених та багатьох інших позицій дозволяє зробити висновок, що, попри певні відмінності в характеристиці складових верховенства права, є певна згода відносно ключових елементів. Це дає підстави уточнити перелік останніх шляхом включення до системи верховенства права: 1) справедливого, публічного і незалежного правосуддя та безперешкодного доступу до нього; 2) дотримання принципу законності та демократичності (розподіл влади, правило більшості в прийнятті політичних рішень); 3) прозорого доступу до політичної влади через вільні та чесні вибори (право голосу); 4) правового характеру влади (повноваження влади передбачено законом, розумне та справедливе їх виконання, владні рішення, політика та їх реалізація відповідають закону; заборона свавілля); 5) повага до прав людини; 6) юридичної визначеності; 7) недискримінації та рівності перед законом; 8) дотримання державою своїх зобов'язань як у межах міжнародного, так і національного права. Таке розуміння дозволяє погодитися з позицією Б.В. Малишева, що принцип верховенства права, є істотною характеристикою головних правовідносин (мета-правовідносин) між людиною та державою, що складаються на основі суспільного договору та встановлюють загальний порядок для всіх інших правовідносин між цими суб'єктами [12, с. 18].

Виходячи з законодавчого визначення (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [13]; ст. 1 Закону України «Про оборону України» [14]) воєнний стан являє собою особливий правовий режим, який передбачає, по-перше, надання відповідним суб'єктам

додаткових (у порівнянні з мирним часом) владних повноважень, а, по-друге, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Просте зіставлення дозволяє зробити висновок, що це суттєвим чином впливає на відповідні елементи верховенства, зокрема в частині обмеження прав людини, які обумовлюються необхідністю захисту національної та громадської безпеки і повинні регулюватися законодавством, що є гарантією підтримання демократії та верховенства права [10]. Таким чином, постає питання глибини втручання держави в сферу приватних інтересів, обґрунтованості дискреційних повноважень органів державної влади та обмеження прав і свобод людини в особливий період воєнного стану. У зв'язку з цим заслуговує на увагу позиція А.В. Басова, який виділяє наступні сутнісні характеристики обмежень: 1) є певними юридичними та фактичними наслідками у вигляді «незручних» умов для здійснення правових інтересів відповідних суб'єктів, права і свободи яких обмежуються, при одночасному задоволенні «правових інтересів» суб'єкта владних повноважень, що запровадив дані обмеження, або інтересів третьої сторони, що зацікавлена у запровадженні таких обмежень; 2) зменшення «вільної» (тобто дозволеної нормами права) поведінки (дій); 3) мають встановлені нормами права межі їх реалізації (просторові, тимчасові, за суб'єктами); 4) правомірний характер (встановлюється лише відповідним уповноваженим суб'єктом, із дотриманням законної процедури); 5) пов'язані із розширенням компетенції органів державної влади насамперед за рахунок звуження прав і свобод людини [15, с. 30-32].

Одночасно з цим слід визнати, що вплив особливих умов воєнного стану на елементи верховенства права є нерівномірним, що потребує визначення ролі кожного.

Безперешкодний доступ до справедливого, публічного і незалежного правосуддя в умовах воєнного стану набуває особливого значення, внаслідок чого скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства, а також створення надзвичайних та особливих судів забороняється. При цьому передбачено можливість зміни територіальної підсудності судових справ або місцезнаходження судів в установленому законом (ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [16]). Водночас реалії воєнного часу викрили низку проблем, які зумовлені необхідністю забезпечення безпеки для всіх учасників судового процесу. Виходячи з цього, Рада суддів України оприлюднила рекомендації роботи судів в умовах воєнного стану, серед яких, зокрема: 1) при визначенні умов роботи суду у воєнний час, керуватися реальною поточною обстановкою, що склалася в регіоні; 2) у випадку загрози життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів оперативного приймати рішення про тимчасове зупинення здійснення судочинства певним судом до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ. Інформувати про такі рішення оперативні штаби, Верховний Суд, Раду суддів України, ДСА України; 3) по можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду, зважати на те, що велика кількість учасників судових процесів не завжди мають змогу подати заяву про відкладення розгляду справи тощо [17]. Однак це не забезпечує належного судового захисту, що значно знижує довіру суспільства до судової влади, породжує сумніви у справедливості прийнятих рішень. На думку фахівців, зваженим способом розв'язання цих проблем є впровадження дистанційного правосуддя, досвід застосування якого країни світу отримали під час пандемії COVID-19. Тому заслуговують на увагу пропозиції негайно «розробити механізм участі у судовому засіданні складу суду, секретаря судового засідання та інших учасників судового процесу онлайн у режимі відеоконференції у будь-якому

безпечному для них приміщенні, зокрема вдома, під час розгляду справ будь-якої категорії» [18 с. 132]. Зрозуміло, що це потребує відповідних змін діючого законодавства України, однак зважаючи на загрози правам і свободам людини, зростання кількості їх порушень, ці питання потребують скорішого вирішення на основі ефективного поєднання дистанційної форми проведення судових засідань та забезпечення справедливості вирішення справи.

Дотримання принципу законності та демократичності, а також правовий характер влади в умовах воєнного стану зберігають своє значення в якості основних елементів верховенства права, хоча також зазнають певних змін. Визначення воєнного стану як особливого правового режиму безпосередньо вказує на наявність певної нормативної основи його введення, а саме: Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України. При цьому передбачено обов'язок органів державної влади діяти на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Крім того, передбачається можливість створення тимчасових державних органів – військових адміністрацій (ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»), що суттєво впливає на розподіл повноважень між органами державної влади та відповідає особливостям воєнного стану, які виражаються в наданні відповідним суб'єктам повноважень необхідних для запобігання загрозам та відсічі збройної агресії. Водночас представляється, що саме ці елементи в умовах воєнного стану зазнають руйнівних змін, оскільки дуже часто порушення виправдовуються об'єктивними умовами війни. Так, проведені під час воєнного стану опитування свідчать що значна кількість респондентів (58%) вважають, що «для України зараз важливішим є сильний лідер, тоді як демократичну систему назвали важливішою лише 27%. ... В той же час респонденти розділилися практично порівну в питанні щодо можливості порушення владою законів, якщо це необхідно для пришвидшення перемоги – 48% вважають, що для перемоги влада може мати можливість порушувати закони, а 41% наполягають, що за жодних обставин закони не можна порушувати» [19]. Однак таке толерування порушень з боку органів влади може призвести до звикання суспільства, що зумовлює необхідність розробки дієвих механізмів запобігання будь-яким порушенням з боку влади навіть в умовах воєнного стану, основу яких повинні складати юридична визначеність, недискримінація та рівність перед законом.

Дотримання державою своїх зобов'язань як у межах міжнародного, так і національного права в умовах воєнного стану пов'язані насамперед з забезпеченням та захистом прав і свобод людини, а також дотримання вимог міжнародного гуманітарного права стосовно військовополонених. Щодо останніх в Україні створено необхідну нормативну базу, яка визначає вимоги їх тримання відповідно до норм міжнародного права. Водночас УВКПЛ ООН звертає увагу на порушення обома сторонами конфлікту норм МГП та МППЛ, оскільки було задокументовано випадки позасудової страти військовополонених та інших осіб, які перебували hors de combat, катувань і жорстокого поводження, відмови в медичній допомозі, виставлення для цікавості публіки, а також порушення умов інтернування [4, с. 30].

Конституція України закріплює можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень з одночасним переліком прав і свобод, які не підлягають такому обмеженню за будь-яких умов (ч. 2 ст. 64). До числа останніх, зокрема, віднесено: рівність перед законом (ст. 24), право на життя (ст. 27), право на повагу гідності (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29), право на житло (ст. 47) та деякі інші [20], тобто це так звані

абсолютні (природні) права, які мають невід'ємний характер. Інші права і свободи на період воєнного стану можуть зазнавати відповідних обмежень. Так, обмеження свободи пересування (ст. 33 Конституції України), що виражається у встановленні комендантської години та перевірки на блок-постах, або обмеження права власності (ст. 41 Конституції України), яке передбачає вилучення автівок чи іншого майна для потреб оборони, одночасно з цим спрямовані на захист прав людини та забезпечення обороноздатності країни, що відповідає принципу верховенства права.

Найбільшого обмеження в умовах воєнного стану зазнає прозорий доступ до політичної влади, оскільки законодавством встановлено пряму заборону проведення будь-яких виборів та референдумів (ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). В той же час УВКПЛ ООН наголошує, що права на свободу думки та вираження поглядів, мирних зібрань та об'єднання залишаються застосовними під час збройного конфлікту. Україна також залишається пов'язаною договірними зобов'язаннями в галузі прав людини, від яких вона не відступала, а також зобов'язаннями за МПП. Відступ України від низки своїх зобов'язань у галузі прав людини, зокрема, права на свободу вираження поглядів і мирних зібрань допускається лише тією мірою, яка суворо необхідна в цій ситуації та за умови, що такі заходи не тягнуть за собою дискримінації [4, с. 33]. В світлі верховенства права слід звернути увагу на деякі суперечливі тенденції у ставленні суспільства до інформації та свободи слова в умовах воєнного стану. Так, за результатами деяких опитувань, однакова кількість українців (60%) хочуть більшого контролю держави за інформацією в інтернеті (не поділяють таку думку 30%) і водночас хочуть, щоб ЗМІ мали можливість обґрунтовано критикувати дії влади (32% виступають за підтримку лінії влади) [19]. Загалом же слід погодитися з В.В. Лемаком, що обмеження прав людини під час війни є цілеспрямованими і масовими, однак виправданими, неприпустимим же є «різке протиставлення публічного (державного) інтересу, відповідних конституційних цінностей, з одного боку, та поваги до індивідуальних прав людини, з іншого боку» [21].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що в умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають негативного впливу у вигляді відповідних обмежень, необхідність яких має об'єктивний характер внаслідок потреби запобігання глобальним загрозам незалежності та територіальній цілісності держави, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також реальним та потенційним загрозам правам і свободам людини. При цьому в контексті верховенства права зазначені обмеження, по-перше, не повинні стосуватися абсолютних (природних) прав і свобод людини, а по-друге, повинні мати належне обґрунтування характер та відповідати заявленій меті введення воєнного стану. В умовах воєнного стану найбільших змін зазнають такі елементи верховенства права як: 1) дотримання принципу законності та демократичності, що виражається в певному перерозподілі владних повноважень, створенні тимчасових органів – військових адміністрацій тощо; 2) прозорий доступ до політичної влади через вільні та чесні вибори (право голосу), оскільки однією з гарантій законності в цей період виступає заборона проведення останніх; 3) правовий характер влади, що проявляється в дискреційних повноваженнях відповідних органів державної влади; 4) повага до прав людини, яка зберігає своє значення стосовно фундаментальних прав і свобод людини з можливістю обмеження певних прав на основі переваги публічного інтересу над приватним. В той же час необхідно визнати, що попри всі виклики в цих надзвичайних умовах саме верховенство права здатне забезпечити необхідний баланс публічного та приватного інтересів, стійкість системи державного управління, належний судовий захист, права і свободи людини. З іншого боку, аналіз стану верховенства права є нагальною потребою, оскільки дозволяє визначити тенденції розвитку суспільства та на цій основі мінімізувати тяжкі наслідки війни для людини, суспільства, держави. І досвід сучасної війни лише доводить правильність тези, винесеної в епіграф цієї статті: світ дійсно більше не має вибору між силою та законом і якщо цивілізація хоче вижити, вона повинна вибрати верховенство права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eisenhower, Dwight D. Public Papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower, 1958: containing the public messages, speeches, and statements of the president, January 1 to December 31, 1958. 1959. P. 363. URL: <http://surl.li/ddqdx>.
2. Carl von Clausewitz. On War / Edited and Translated by M. Howard and P. Paret., New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 2019. 732 p. URL: <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2019/04/on-war.pdf>.
3. Тружильо І. Права людини, мир та поняття права. Історія незавершеної правової революції. Мир, заснований на правах людини. *Philosophy of Law and General Theory of Law*. 2019. № 1. С. 175-200. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/186525>.
4. Ситуація з правами людини в Україні в контексті збройного нападу Російської Федерації 24 лютого – 15 травня 2022 р.: Доповідь Управління Верховного комісара з прав людини ООН щодо ситуації з правами людини в Україні від 29 червня 2022 р. URL: <http://surl.li/ddprx>.
5. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24 лютого 2022 року. *Голос України*. 24.02.2022 р. № 37. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
6. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 41. Ст. 2975.
7. The Rule of Law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General, Doc. S/2004/616, 23 August 2004. (para 6). URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616>.
8. Voorhoeve, Joris, From War to the Rule of Law: Peace Building after Violent Conflicts. Amsterdam University Press., 2007. 203 p. URL: <http://surl.li/ddqys>.
9. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 3: Український досвід. К.: Фенікс, 2006. С. LXI-LXIII, 1277-1747.
10. Opinion on the Protection of Human Rights in Emergency Situations. Adopted by the Venice Commission at its 66th Plenary Session (Venice, 17-18 March 2006). CDL-AD(2006) 015. URL: <http://surl.li/ctuyi>.
11. Rule of law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016). URL: <http://surl.li/crspv>.
12. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 14–20.
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. *Офіційний вісник України*. 2015. № 46. Ст. 13. (Із змінами).
14. Про оборону України: Закон України . № 1932-XII від 6 грудня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106. (Із змінами).
15. Басов А. В. Поняття «обмеження» як юридична категорія: теоретичний аспект. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1. С. 27-33.
16. Про судоустрій і статус суддів; Закон України № 1402– VIII від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 7. (Із змінами).

17. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану: Рада суддів України. 02.03.2022 р. URL: <http://surl.li/ddqxh>.

18. Росул О.М., Дідик Н.О., Петрик В.В. Сучасні виклики правосуддю в умовах глобалізації та війни в Україні. *International scientific journal «Grail of Science»*. № 17. 2022. С. 130-134.

19. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни: дослідження липень 2022 р. URL: <http://surl.li/ddprx>.

20. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.141. (Із змінами).

21. Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців): Окрема думка Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року. *Офіційний вісник України*. 2022. № 35. Ст. 74. URL: <http://surl.li/ctvaa>.